

ВТІЛЕННЯ СЕМАНТИКИ ІНТЕНСИВНОСТІ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ІЗ НУМЕРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

У статті йдеться про втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах із нумеративним компонентом. Розкрито розуміння фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності. Нумеративний компонент розглянуто як засіб творення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях української мови. Проаналізовано фразеологізми з компонентами-числівниками першого десятка. Розглянуто одиниці з образним значенням кількісної характеристики. Показано фольклорну основу числових назв. Розкрито структурне представлення аналізованих одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, семантика інтенсивності, нумеративний компонент.

Постановка наукової проблеми та її значення. Фразеологія – невичерпне багатство українськомовної картини світу. У мовознавчих дослідженнях одним із найважливіших є семантичний аспект вивчення фразеології. Фразеологічне багатство української мови містить у своєму масиві одиниці, наділені семантикою інтенсивності. Інтенсивність належить до конотативного аспекту фразеологічного значення, її трактують як ознаку ознаки, кількісну характеристику експресивності, її міру. О. Ф. Шевченко зазначає, що «кількісна різниця, або ж різниця в інтенсивності, є однією з-поміж загальних «категорій», в які ми вносимо будь-які об'єкти нашого сприйняття або нашої думки» [16, с. 5]. Семантику інтенсивності творить ряд чинників, що простежуються на рівні структури одиниць. Одним із чинників творення посиленої семантики фразеологічних одиниць (ФО) виступає нумеративний компонент. З-поміж досліджуваного фразеологічного матеріалу, позначеного семантикою інтенсивності, ми відібрали близько ста тридцяти одиниць, структурним елементом яких є нумеративний компонент. Звичайно, це невелика частка від усього масиву одиниць із посиленням значення, представлених у фразеологічних словниках, але нумеративний компонент є важливим чинником творення посиленої семантики фразеологізмів. Розглянемо роль цього чинника у творенні семантики інтенсивності фразеологічних одиниць.

Актуальність дослідження впливає з постійної зацікавленості семантичним аспектом вивчення фразеології. Дослідження інтенсивності як компонента семантичної структури фразеологізму глибше розкриває сам механізм творення цілісної семантики стійких словесних комплексів. Засоби творення семантики інтенсивності, зокрема нумеративний компонент, сприяють розкриттю посиленого значення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Числівники в слов'янських мовах свого часу були предметом наукового вивчення Т. Б. Лукінової, на матеріалі українськомовного фразеологічного матеріалу роль числівників у складі фразеологізмів висвітлює В. Д. Ужченко, ФО з нумеративним компонентом в українській мові розглядає І. А. Прядко, фразеологізми з числівниками на матеріалі російської фразеології досліджує Ю. М. Луцєєва, лексико-фразеологічні засоби вираження неозначеної кількості на матеріалі англійської та російської мов вивчає А. В. Моренцова.

Досліджуючи числівники в слов'янських мовах, Т. Б. Лукінова відзначила, що числівники першого десятка є структурним елементом прислів'їв, приказок, крилатих та образних висловів. Числові назви можуть виступати компонентами стійких мовних зворотів і вживатися не у своєму прямому значенні. Науковець вказує на можливість варіювання числівників у стійких зворотах [3, с. 72].

Звичайно, у матеріалі представлена переважна більшість нумеративних компонентів-числівників, але також є й інші частини мови на позначення образної кількісної характеристики. Наприклад, Ю. М. Луцєєва відзначає здатність числівників, що співвідносяться з функціонально-семантичним полем кількості, відбивати у фразеологізмах, окрім кількісного, й інші значення, з-поміж яких – значення інтенсивності [4, с. 5]. В. Д. Ужченко стверджує, що «фразеологізми найбільше увібрали до свого складу саме назви чисел першого десятка» [13, с. 33].

Метою статті є показ ролі нумеративного компонента у процесі втілення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях української мови. Джерелами дослідження є фразеологічні словники сучасної української мови, матеріал з яких ми добирали методом суцільної вибірки. Відбираючи фразеологізми для аналізу, керуємося передусім наявністю в них маркерів посиленого значення – *дуже, надзвичайно, абсолютно, надмірно, цілком, надто, інтенсивно* тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В аналізованому фразеологічному матеріалі простежуємо переважання саме числівників першого десятка. Числівники на позначення «малої» кількості, а саме числівників *один, два, три, сім* тощо, сприяють передаванню семантики інтенсивності.

У ФО фігурує числівник *один*, що належить до ФО на позначення сили вияву, недалекої відстані, великої швидкості («дуже легко», «дуже близько», «дуже швидко») тощо. Наприклад: *одним мізинцем «з дієсл, жарт. Без затрати зусиль, дуже легко»* [10, с. 391] – значення 'легко' передає іменник «мізинець» як найменший та найслабший, *один крок «від чого, до чого. Дуже близько»* [6, с. 132] – числівник *один* та іменник «крок» як мала відстань передають посилене значення, *одним ударом «дуже швидко; відразу»* [10, с. 733] – одноразова дія (удар) як початок та завершення позначає посилене значення швидкості, *єдиним духом «2. Дуже швидко, вмить»* [6, с. 54] – швидкість передана через

образне позначення виконання дії за одним разом, *в одну мить* «дуже швидко, миттєво» [15, с. 105] – інтенсивність передає числівник на позначення незначної кількості та назва малого часового відрізка («мить»), що в результаті дає посилене значення «швидко». Числівник «один» актуалізує незначну, малу кількість чогось на рівні структури ФО, надаючи їй тлумачення саме як посиленого, що може означати малу відстань – набагато швидше здійсниться переміщення. Дослідник К. І. Мізін відзначив, що «саме «мить» (рос. «миг») очної повіки є найшвидшим порухом, на який здатна людина» [5, с. 198].

ФО можуть розпочинатися одразу з числівника «один»: *одним ликом шиті* «ірон. Дуже схожі між собою в чомусь; однакові (про людей)» [10, с. 776], *одної (однієї) масті* «дуже схожі між собою в чому-небудь (перев. негативному); однакові (про людей)» [10, с. 369]. Наявність у структурі прикметникових ФО прийменника **на** та числівника **один** дозволяє передати посилену семантику схожості, однаковості: *на один аршин* «2. Дуже схожі між собою; однакові» [10, с. 21], *на одне лице* «такі, що майже нічим не відрізняються; дуже схожі, однакові» [10, с. 339], *на один манір* «2. Дуже схожі між собою; однакові» [10, с. 367], *на один лад* «2. Дуже схожі між собою; подібні, однакові» [10, с. 322–223]. Так, І. А. Прядко зумовлює поняття однаковості нумеративним компонентом «один» у синонімічному ряді ФО: *одного поля ягоди, одного гніздечка птиці* та ін. [7, с. 107]. А. В. Моренцова зауважила, що числівник *один* у фразеологізмах вказує на схожість, подібність предметів та явищ [1, с. 200]. Розглядаючи ФО російської мови, науковець відзначила використання числівника *один* (*одна, одне*) для посилення значення фразеологічних одиниць, надання їм більшої експресивності [1, с. 201].

Представлені різні числівники, наприклад, **два**: *на два вершки* «від чого. Дуже близько» [10, с. 58], *здирати, здерти по дві шкури* «з кого, в ролі обст., прис. Нещадно, жорстоко експлуатувати, гнобити кого-небудь; сильно бити; дуже дорого продавати» [12, с. 221], *за два кроки; за десять і т. ін. кроків* «зовсім недалеко, на невеликій відстані» [14, с. 90], *за двох* «перев. зі словом працювати. Дуже багато» [10, с. 190], *за два (за три) кроки* «дуже близько, поруч» [6, с. 59]. Число *два*, на переконання Ю. М. Луцєєвої, «розкриває подвійну природу всього суцього, містить такі аспекти символічного значення, як подвійність, парність, дуальність, протилежність, близнюковість» [4, с. 10].

Щодо числівника **три**, Ю. М. Луцєєва відзначила, що в російській мові він вказує на неозначено-малу та неозначено-велику кількість, інтенсивність дії, у поєднанні з іншими компонентами набуває семантики близькості / віддаленості відстані [4, с. 12]. У ФО *за три кроки* «дуже близько, поруч» [6, с. 65] незначну кількість передає нумеративний компонент **три** та «крок» як міра відстані: *три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]* «2. з сл. добра, багатства і под., зневажл. Зовсім небагато» [10, с. 398] – мала кількість чогось передана через нелогічність. У ФО *з третіми півнями;*

у *треті півні* «надзвичайно рано, вдосвіта» [10, с. 505] – крик півня символізує ранкову пору, а числівник *третій* образно втілює природний годинник, що має три значимі часові відрізки, після яких, за народними уявленнями, настає «світлий» час. Ранкова пора як час панування «добрих» сил пов'язана з символічним значенням півня, який ніби розмежовує «світлий» і «темний» час. День як світлу частину доби і ніч як темну частину доби, наділену «магічною здатністю зміщувати просторові координати, виходити у віртуальний світ потойбіччя», визначає Л. В. Савченко [8, с. 411].

У ФО *кований на всі чотири ноги (копита)* «дуже досвідчений, бувалий» [10, с. 302] посилене значення досвідченості передає займенник *всі* в поєднанні з числівником **чотири**, що реалізують повноту виконання дії (підкувати). Одне зі значень слова «кувати» – «3. *перен.* Створювати що-небудь, досягати чогось наполегливою працею, зусиллями» [9, с. 382–383]. Тож посилене значення досвідченості передано через наполегливу працю, яка дає досвід.

Серед аналізованого матеріалу є одиниці з числівником *сім*. Т. Б. Лукінова констатує факт наділення числа «сім» магічними властивостями і в його найдавнішій семантиці перший план відводить часу і космосу [3, с. 52]. Адже, за переконанням дослідниці, уявлення про кількість і число входили до загальних поглядів на природу, людину і, передаючись наступним поколінням, дійшли до нашого часу в певних елементах. Ю. М. Луцеева відзначає з-поміж найбільш поширених сем числівника *сім* інтенсивність [4, с. 12–13].

Числівник *сім* фігурує в ФО з різними значеннями: *сім п'ятниць (неділь) на тиждень* «у кого. Хто-небудь дуже часто і легко змінює свої рішення, наміри, настрої і т. ін.» [10, с. 651], *спустити шкуру (шкіру, сім шкур і т. ін.)* «з кого і без додатка. Нещадно побити, відшмагати або суворо покарати кого-небудь» [10, с. 686], *сьома (десята) вода на киселі* «ірон. Дуже далека рідня» [14, с. 121], *на сьомому [десятому] небі* «перев. зі сл. *бути, почувати, відчувати, перебувати і т. ін.* Бути дуже задоволеним, радісним, безмежно щасливим» [14, с. 428–429] та ін. Розглянемо такі ФО: як *сім галок* «зі сл. *чорний*. Дуже, надзвичайно» [10, с. 651] – поєднання насиченого кольору птахів та їх кількості дає посилене порівняння, *книжка за сімома печатями (замками)* «книжн. Про що-небудь зовсім недоступне для розуміння» [6, с. 86] – значна кількість «печатей» як перепон («замків») ускладнює доступність, *здирати (знімати, здіймати, лупити і т. ін.) / зідрати (зняти, здійняти, злупити і т. ін.) шкуру (по три шкури, сім шкур і т. ін.)* «з кого і без додатка. 2. Нещадно бити, карати когось» [10, с. 262] – дієслова «здирати / зідрати» та нумеративні компоненти дають посилене значення, *до сьомого (до десятого) поту [працювати, трудитися]* «до крайньої (граничної) втоми» [6, с. 52], *сім потів вийде* «з кого, в ролі прис. Надмірне напруження, надмірні зусилля в якій-небудь сфері діяльності» [12, с. 201], *виганяти / вигнати сім потів*

(сьомий *п'ят*) «з кого. 2. безос. Хто-небудь дуже виснажується, втомлюється від напруженої або дуже важкої роботи, діяльності» [10, с. 66–67] – одиниці своїм тлумаченням вказують на крайній вияв ознаки, а через компонент «п'ят» як наслідок важкої роботи передають надмірне виснаження. Фраземи з компонентом *сім* передають «узагальнене значення останньої, верхньої межі відліку», «таке вживання забезпечує образне уявлення великої кількості, оптимального результату; водночас розвивається сема інтенсиву» [2, с. 25].

В. І. Кононенко відзначив, що в широкому плані кожна українська фраза з числовими позначеннями, а саме *два*, *три*, *сім* та їх похідні, опосередкована уявленнями про міфологізований характер числа [2, с. 25]. Числа «три», «сім» та похідні від них Т. Б. Лукінова віднесла до сакрально значущих [3, с. 68]. Число «три», наприклад, належало до тих, «що описували координати Всесвіту» і фігурувало основним кількісним показником релігійних сфер, обрядів та звичаїв слов'янських народів [3, с. 44]. А. В. Моренцова використання в різних ФО непарних числівників *три*, *п'ять* та *сім* пояснює тим, що саме вони свого часу були містичними числами. Науковець відзначила часте їх фігурування в повір'ях, звичаях та казках [1, с. 202]. Так, у ФО *за тридев'ять (за тридесять) земель «нар.-поет. Дуже далеко»* [10, с. 719], *з тридев'ятої землі «нар.-поет. Дуже здалеку»* [10, с. 719], *у тридев'ятім царстві [не в нашому господарстві] «фолькл. У дуже далекій країні, землі»* [6, с. 218] на фольклорну основу вказують відповідні ремарки. Т. Б. Лукінова пояснює форму *тридев'ять* наслідком поєднання магічних за народними уявленнями трійки та дев'ятки, тобто *тридев'ять* – це потроєння дев'ятки [3, с. 320], яка в свою чергу теж «потроєна, отже й підсилена в своїй магічній дії трійка» [3, с. 63].

Отже, сакральність числа сягає глибоких коренів народної свідомості. Числовий вимір у народній обрядовості мав неабияке значення, фігуруючи протягом усього життя людини. Тож гадаємо, що нумеративний компонент як носій елементів глибинного сакрального змісту накладає своє значення на навантаження особливості, незвичайності на ФО і цим сприяє створенню семантики інтенсивності.

Числівник **десять** – *десята вода на киселі «уролі означ. Про дуже далеку рідню»* [12, с. 163], позначаючи більшу кількість, передає віддаленість у родинній спорідненості. У ФО *десята справа «для кого 1. Не дуже важливо, зовсім неістотно. 2. Нескладно, дуже просто»* [10, с. 684] більше числове значення передає меншу складність.

ФО *у сто крат (раз, разів) «на дуже багато більше, краще і т. ін.»* [6, с. 216] містить складник **сто**, що як значний кількісний показник уособлює відповідну якість.

У ФО *нуль без палички* – «1. Нічого не вартий, не має ніякої ваги. 2. Дуже незначний» [14, с. 128] – *нуль* як відправна точка має деяку нейтральність, а компонент *без* умовно розташовує одиницю нижче цієї точки. В. Д. Ужченко зазначає, що «мало – це насамперед *нуль*» [13, с. 34].

У ФО за кілька кроків – «дуже близько, поруч» [6, с. 60] – відстань («крок») позначено приблизно, але «кілька» не означає й багато, що дозволяє передати значення близької відстані.

Числівники виявляють себе і як повторювана частина мови у фразеологічних структурах, що містять показники заперечення: *ні шість ні п'ять* «розм. Ніякий, дуже посередній» [10, с. 776], *чотири на чотири* «жарт., ірон. Дуже товстий (про людину)» [10, с. 771]. Адаже повтори використовують також «для вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості, великої протяжності в просторі та часі» [11, с. 517].

ФО з нумеративним компонентом можуть мати різні конструкції: з початковими прийменниками *з, за, із* – *за тридев'ять (тридесять) земель* «нар-поет. Дуже далеко» [10, с. 719], з прийменниками *у/в* – *в три хрести* «в ролі обст. Дуже швидко, в цю саму хвилину» [12, с. 131], з прийменником *на* – *на одне лице* «такі, що майже нічим не відрізняються; дуже схожі, однакові» [10, с. 339].

Досліджувані одиниці можуть, не маючи в своєму складі нумеративного компонента на позначення елемента десяткової системи, водночас давати образну кількісну характеристику (значення «дуже багато»): *хмара хмарою* «1. Дуже багато, надзвичайно велика кількість. 2. Дуже сумний, похмурий, невеселий» [10, с. 746], *сила-силенна* «кого, чого. Дуже багато» [14, с. 186], *тьма-тьмуца* «кого, чого і без дод. Дуже багато» [14, с. 205], *страх скільки* «надмірно багато, дуже багато» [6, с. 196]. ФО, що характеризують надмірну кількість, мають складники, які колись слугували для називання значних величин. Подібні компоненти, зважаючи на свою незвичність для називання точних кількостей у десятковій системі, слугують для передачі посиленої характеристики кількісної ознаки.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, ФО із семантикою інтенсивності представлені часткою одиниць, що містять нумеративний елемент у своїй структурі, який є одним із чинників творення семантики інтенсивності у фразеологізмах. Такі ФО – це одиниці з майже всіма елементами-числівниками першого десятка. Образне позначення великої кількості можливе завдяки використанню тавтологічних складових (*хмара хмарою, сила-силенна, тьма-тьмуца*). Фразеологізми з нумеративною частиною виявляють такі значення, як «дуже швидко», «дуже тісно», «дуже близько», «дуже легко», «дуже схожі», «крайній вияв ознаки», «надмірне напруження, надмірні зусилля» тощо. У деяких аналізованих одиницях спостерігаємо фольклорний вплив числових назв. Одиниці з нумеративним компонентом наявні у ФО з різним структурним представленням (з початковими прийменниками *з, за, із, у/в, на*, повтором слів однієї частиномовної належності).

Дослідження втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах, зокрема з нумеративним компонентом, є актуальним, адже визначається науковою потребою у семантичному аспекті вивчення фразеології.

Список використаної літератури

1. Категория количества в современных европейских языках / [В. В. Акуленко, С. А. Швачко, Е. И. Букреева и др. ; отв. ред. В. В. Акуленко]. – К. : Наук. думка, 1990. – 284 с.
2. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформація образу / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.
3. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.
4. Луцєєва Ю. М. Російські фразеологізми з числівниками в структурно-семантичному й етнолінгвокультурологічному аспектах : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Ю. М. Луцєєва. – Харків, 2012. – 19 с.
5. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : монографія / К. І. Мізін. – К., Кременчук, 2011. – 448 с.
6. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Харків : Прапор, 1997. – 442 с.
7. Прядко І. А. Шляхи творення семантики фразеологічних одиниць з нумеративним компонентом в українській мові / І. А. Прядко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь, 2012. – Т. 20 (59), № 6. – С. 106–111.
8. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія / Л. В. Савченко. – Симферополь, 2013. – 600 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. І. К. Білодід]. – Т. IV. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.
10. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
11. Тараненко О. О. Повтор // Українська мова : Енциклопедія / [Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 517–518.
12. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.
13. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. школа, 1988. – 279 с.
14. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1988. – 224 с.
15. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. Панцьо С. Є.]. – Тернопіль : Джура, 2010. – 224 с.
16. Шевченко О. Ф. Именные сочетания-интенсификаторы качественного признака (на мат. совр. англ. яз.) : автореф. дисс. ...канд. филол. наук / О. Ф. Шевченко. – К., 1978. – 22 с.

Дидун Лилия. Воплощение семантики интенсивности во фразеологизмах с нумеративным компонентом. В статье идет речь о воплощении семантики интенсивности во фразеологизмах с нумеративным компонентом. Раскрыто понимание фразеологических единиц с семантикой интенсивности. Нумеративный компонент рассматривается как средство создания семантики интенсивности во фразеологических единицах украинского языка. Анализируются фразеологизмы с

числовым значением первого десятка. Проанализированы единицы с образным значением количественной характеристики. Показана фольклорная основа числовых названий. Раскрыты структурные особенности описываемых единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, семантика интенсивности, нумеративный компонент.

Didun Liliia. Embodiment of Intensity Semantics in the Phraseological Units with Numerical Component. The article considers the phenomenon of intensity semantics and its manifestation in the phraseological units with numerical component. The author offers interesting ideas concerning the interpretation of intensity semantics in the phraseological units with numerical component. Numerical component is considered as a means of creating intensity semantics in the phraseological units of the Ukrainian language. The emphasis is laid on the phraseological units with numerical components of the first dozen, in particular those with figurative meaning of the quantitative characteristics. The folklore basis of numerical names and structural representation of the analyzed units are revealed in the article.

Key words: Phraseological unit, semantics of intensity, numeral component.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2016